

IŠEIVIJOS SPAUDA LIETUVOJE PER PENKETĄ SOVIETINIO DRAUDIMO DEŠIMTMEČIŲ

SILVIJA VĒLAVIČIENĖ

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka
Gedimino pr. 51, LT-01504 Vilnius
El. paštas: s.velavicicnc@lnb.lt

Kad ir kaip mėgintume vertinti lietuvių išeivijos spaudos statusą sovietinės okupacijos laikotarpiu, neišvengiamai iškils palyginimai su lietuviškosios spaudos draudimu carinės valdžios metais, todėl ši tema bendrajame istoriniame spaudos laisvės varžymų tyrinėjimo kontekste yra labai artima pirmajai ir ne mažiau svarbi, nes menčiau tyrinėta – o ir tiems tyrėjams turėta nedaug laiko. Po antrojo spaudos draudimo laikotarpio (jei taip įvardytume sovietmetį) dar skaičiuojame tik antrąjį laisvės dešimtmetį. Neatsitiktinai ir patys išeiviai matė tokias dviejų režimų paraleles ir ne kartą jas pabrėždavo savo rašiniuose. Antai knygoje „Kitokios Lietuvos ilgesys“ [55], rašydamas apie komunistinio režimo ideologo, didžiausio cenzūros, kitų asmens, žodžio, spaudos laisvės suvaržymų bei draudimų iniciatoriaus Michailo Suslovo mirtį, Bronys Raila pateikia tokį palyginimą: „Anam Muravjovui mūsų žmonės vėliau taikliai ir teisingai davė Koriko vardą...“, o šis, anot Railos, „...komunizmo ideologiją mokėjo sutvirtinti tik ginklu, teroru, trėmimais, tik prievarta, tik plika jėga“ [55, 94]. Straipsnyje mėginta gvildinti ligi šiol beveik neliesta tema – kokiais keliais sovietinės okupacijos laikotarpiu lietuvių išeivijos spauda pasiekdavo Lietuvą. Taip pat bandyta atskleisti represinių struktūrų pastangas slėpti ją nuo visuomenės ir diskredituoti, šmeižti išeivijos lietuvių bendruomenių veiklą Lietuvos spaudoje skelbiamose tendencingose ir tikrovę iškraipiančiose apžvalgose.

Antroji sovietinė Lietuvos okupacija, paskatinusi ligi tol neregėto masto inteligentijos pasitraukimą iš tėvynės, neišvengiamai sukėlė ideologinę priešpriešą, nulemtą totalitarinės santvarkos principų. Dar nieko nespėję parašyti ir išspausdinti lietuviai išeiviai jau buvo įvardyti liaudies priešais, o ką jau kalbėti apie netrukus po įsikūrimo DP (Displaced Persons = perkeltieji asmenys) stovyklose pasirodžiusią gausią spaudą, kuri buvo nepriimtina sovietinei ideologijai. Toji spauda išsyk tapo didžiuliu rūpesčiu sovietų valdžios įstaigoms. Pavadinta priešiškos ideologijos ginklu, nuo pat pirmųjų leidinių ji buvo itin akylai studijuojama ir sekama, o drauge kuo patikimiausiai slepiama nuo visuomenės.

Pirmaisiais pokario metais itin ryški sovietinės propagandos kryptis buvo visais įmanomais būdais skatinti emigrantus grįžti į tėvynę. Tikslinga veikla pradėta dar DP stovyklose Vokietijoje, kur, Remigijaus Misiūno teigimu, buvo platinami specialūs „Tiesos“ numeriai, skirti tik pabėgėliams [39, 26]. Gausiuose lietuvių išeivių atsiminimuose apie DP laikotarpį Vokietijoje randame begalę liudijimų, kad ir anglų, amerikiečių bei prancūzų zonose jie nesijautė saugūs, nes ir ten neretai atvykdavo sovietinio saugumo emisarai. Būta ir prievartinių grobimo ir pergabenimo į rusų zoną, o paskui ir grąžinimo į Lietuvą atvejų. 1947 metais Lietuvoje pradėtas leisti specialus laikraštis „Tėvynės balsas“. Leidėjas – Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdyba, pirmasis redaktorius – Jonas Šimkus. Laikraštis spausdintas Lietuvoje, tačiau platintas tik užsienyje, todėl nestebina, kad jis neatspindėtas sovietinės Lietuvos bibliografijos leidiniuose. Tais pačiais 1947 metais 10 200 egzempliorių tiražu Valstybinė politinės literatūros leidykla Vilniuje išleidžia Justo Paleckio knygelę „Kelias į Lietuvą atviras“ [49], po metų sulaukusių antrojo leidimo. „Neužkirskite sau kelio grįžti į Tėvynę“ – toks yra šios knygelės ketvirtąjį skyriaus pavadinimas, nedviprasmiškai nurodantis išeiviams, ko iš jų tikimasi: „Fašistai ir reakcininkai stengiasi laikyti pabėgėlius savo įtakoj ir kuo daugiau jų įtraukti į antitarybinę veiklą, kad tuo būdu sukompromituotų ir užkirstų jiems kelią grįžti į Lietuvą“ [49, 18]. Išeivių spaudą Justas Paleckis apibūdina taip: „Svarbiausias visų tų emigrantinių „lietuviškų“ laikraščių arkliukas yra išgalvoti šmeižtai, kurie diena iš dienos kartojami“ [49, 11]. Tačiau nei specialūs laikraščiai, nei sovietų valdžios atstovų raginimai sugrįžti, nei 1947 metais išspausdintos „Repatrijuotųjų tarybinių piliečių teisės“ [60] nuo sovietinio režimo pasitraukusiems tautiečiams didelės įtakos neturėjo. Žinomi tik pavieniai grįžimo į Lietuvą faktai, lydimi būtinų viešų sugrįžusiųjų atgailavimų spaudoje, liudijančių akivaizdžią prievartą ir sugriautus žmonių likimus. Bene ryškiausias tokio sugrįžimo pavyzdys galėtų būti žurnalistas, visuomenės veikėjas Vytautas Alseika, pasitraukęs iš Lietuvos drauge su kitais inteligentais 1944 metais, o sugrįžęs 1972 metais. „Visuotinės lietuvių enciklopedijos“ duomenimis, ilgametis VLIK Vykdomosios tarybos tarnautojas, šios bene labiausiai sovietinio režimo netoleruojamos organizacijos leidinių redaktorius, „...buvo užverbuotas sov. saugumo. Grįžęs į Lietuvą parašė propagandines publicistikos knygas...“ [2]. Tos knygos buvo „Trys dešimtmečiai emigracijoje (1977) [3] ir „Amerika: Tikrovė ir mitas“ (1983) [5]. Iškalbinga yra Juliaus Būtėno parašyta pirmosios knygos pratarmė, kurioje atskleidžiami šio leidinio užsakovų pasiekti tikslai – palūžusio autoriaus lūpomis pateikti kuo nepatrauklesnį lietuvių išeivijos veiklos vaizdą: „V. Alseikos knyga plačiai supažindina su pokario metų lietuviška emigracija, jos buitimi. Joje įtikinamai parodoma buržuazinių nacionalistų ir klero visuomenės politinės veiklos priešiškas lietuvių tautos interesams. Autorius knygoje pateikia dokumentinės medžiagos, kuri pagrindžia jo dėstomas mintis, teiginius bei išvadas, demaskuoja vadovais apsišaukusius savanaudžius ir demagogus“ [3,8]. Kad V. Alseikos

knyga parašyta KGB Lietuvos padalinio užsakymu, liudija šios organizacijos dokumentai, paskelbti Juozo Banionio knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose: 1975–1990“ [11, 63].

„Tėvynės balsas“ viliojo išeivius sugrįžti į klestinčią Sovietų Lietuvą 20 metų, iki pat 1967-ųjų, kai vietoj jo pradėtas leisti naujesniems laikams labiau pritaikytas savaitraštis „Gimtasis kraštas“. Kadangi Lietuva tuo metu jau neturėjo galių priimti savarankiškus sprendimus, tai ir „Tėvynės balsas“ tebuvo analogiško rusiško leidinio „Golos rodiny“ atitikmuo. Štai kaip apibūdina savo darbą „Tėvynės balso“ redakcijoje vienas iš buvusių jo bendradarbių V. Kazakevičius: „Dirbau išeiviams skirtame uždarame savaitraštyje vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju. 1957 m. M. Jackevičiaus laikraštyje jau nebuvo, jis dirbo Rytų Berlyne, o kai grįžo namo, ėmėsi redaguoti „Tėvynės balsą“, kurį labai priartino prie vakarietiško tradicijų, apvalydamas nuo nenaudingų propagandinių stereotipų“ [29].

Tokių pačių principu veikė ir Kultūrinių ryšių su užsienio lietuviais draugija, visada tebusi sąjunginės įstaigos padaliniu, uoliai vykdžiusiu nurodymus iš Maskvos. Ilgą laiką ši organizacija lietuvių išeiviams buvo vienintelis legalaus bendravimo su kraštu tarpininkas, kuris, ypač liberaliojo išeivijos sparno, buvo sumaniai išnaudojamas būtiniams kontaktams, nors žinota ir tikroji šios organizacijos paskirtis ir priklausomybė. Bene ryškiausiai „Tėviškės“ draugijos veikla aptarta 1996 metų Pasaulio lituanistų bendrijos konferencijoje Vilniuje 1996 metais. Šiai temai skirtame Liūto Mockūno pranešime „Tėviškės“ slenkstis“ pateikiamas toks apibūdinimas: „Anuomet „Tėviškės“ draugija buvo stamboka biurokratinė struktūra su etatais, neblogomis algomis, lengvu darbu, kartais kelionėmis ir užsienį. Pradedant išmirti Amerikoje pažangiečiams, su kuriais savo egzistencijos pradžioje draugija palaikė intensyvius ryšius, atsirado potencialus pavojus, kad neturint ką veikti centrinės instancijos gali šią įstaigą uždaryti. Palaikant ryšius per „Tėviškę“, nesunku pastebėti už jos nugaros slypinčią sovietų saugumo ranką“ [40, 143].

Verta priminti, kad visų patikimųjų sovietinio laikotarpio emigrantologų biografijose yra darbo SSRS ambasadose, atstovybėse bei konsulatuose Niujorke ar Vašingtone laikotarpis, matyt, skirtas išeivių gyvenimui pažinti iš arčiau, gal ir dar kitiems tikslams. Visi jie taip pat turėjo vienokias ar kitokias pareigas Lietuvos draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijoje. Tokius duomenis apie Povilą Rotomskį, Lauryną Kapocių ir kitus išeivijos reikalų tvarkytojus patvirtina visos sovietmečiu išleistos enciklopedijos. Tačiau pati ryškiausia sovietmečio emigrantologų figūra, be jokios abejonės, yra Vytautas Kazakevičius, daugiau nei du dešimtmečius (1976–1989) buvęs Užsienio reikalų ministerijos spaudos ir informacijos skyriaus vedėju. Kokia tai buvo spauda ir informacija, galime suprasti iš šio V. Kazakevičiaus veiklos apibūdinimo: „...vienas iš sovietinės valdžios funkcionierių, turėjęs teisę ir įpareigojimą sekti liet. emigracijos spaudą, megzti ryšius su egzodo rašytojais, siūlyti leisti jų

kūrinius Lietuvoje, nušviesti sovietinėje spaudoje tenykštį literatūrinį gyvenimą“, – taip šio pareigūno veiklą nusako „Lietuvių literatūros enciklopedija“ [28, 229]. Vieną iš V. Kazakevičiaus veiklos epizodų labai taikliai ir vaizdžiai aprašo poetas Jonas Juškaitis, prisimindamas darbo „Literatūros ir meno“ redakcijoje metus: „...Pas mašininkes ateidavo Vytautas Kazakevičius diktuoti emigrantologinių straipsnių. Tingėdamas nurašyti citatas namie, atsinešdavo krūvą išveivijos knygų, išdėliodavo ant lango, ant stalų, ant kėdžių, ant savo kelių, kur tik būdavo vietos. Jauni redakcijos darbuotojai griebdavo pažiūrėti, kaip atrodo, o Kazakevičius šaukdavo: Padėkit. Šalin. Pasidarydavo popierinis jundulas, ore skraidydavo lapai. Aš juokdavausi: Lapė vistidėje“ [17, 318]. Šis šmaikščiai aprašytas epizodas, vykęs savaitraščio redakcijoje, jokiū būdu nepaneigia bendros griežtų draudimų technologijos, turėjusios patikimai slėpti nuo visuomenės išveivijos spaudą kaip itin pavojingą priešiškos ideologijos ginklą.

Tačiau ne visi be išimties lietuviai išveiviai buvo traktuojami kaip sovietų valdžios priešai. Dalis ankstyvesnės emigracijos atstovų, susibūrusių į Amerikos lietuvių darbininkų literatūros draugiją ir kitas prokomunistinės krypties organizacijas (Lietuvių darbininkų susivienijimas, Lietuvių meno sąjunga), buvo vadinami „pažangiaisiais“. Šis terminas buvo vartojamas ir oficialiojoje spaudoje tiek Lietuvoje, tiek ir Amerikoje. Vieno ryškiausių „pažangiųjų“ išveivių atstovo Antano Petrikos knyga taip ir pavadinta „Lietuvių literatūros draugija ir pažangieji Amerikos lietuviai“ [52]. Antano Bimbos, Rojaus Mizaros, Ievos Mizarienės, Leono Prūseikos ir kitų pažangiųjų knygos buvo spausdinamos ir Lietuvoje. Ksavera Karosienė savo knygoje „Pasirinkimas visam gyvenimui“ šios pakraipos išveivių uždavinius apibūdina taip: „Mes, pažangūs Amerikos lietuviai, vadovaudamiesi savo klasiniais įsitikinimais, polemizavome ir ginčijomės su tais tautiečiais, kurie norėjo Lietuvą matyti išnaudotojų valdomą“ [24, 265]. Visai kitaip pažangiaisiais vadinamų tautiečių veikla yra vertinama kitos ideologijos išveivijos atstovų: „Grupelė senosios lietuvių imigracijos stalinistų New Yorke tebeleidžia savaitraščių „Laisvė“, kurio skaitytojai tirpsta greičiau, negu čikagiškių „Naujienų“. Bendradarbių teliko keletas, ir tie sakinį nelengvai sulipdo, tad didžiąją dalį užpildo Vilniaus nomenklatūriniai agitpropininkai – Lukoševičius, Kazakevičius, Bagdonavičius. Jų straipsniai skiriami ne tiek „pažangiais“ besivadinantiesiems „Laisvės“ skaitytojams, kiek tautinei išveivijai“ [9]. Toks dvilypis sovietų valdžios požiūris į lietuvių išveivijos atstovus, griežtai priklausantis nuo ideologijos, buvo taikomas ir jų spaudai. Pažangiųjų spauda nebuvo slepiama specskyriuose. Laikraščiai „Vilnis“ ir „Laisvė“, žurnalas „Šviesa“ bei jau minėtų veikėjų JAV spausdintos knygos visą sovietmetį be jokių apribojimų buvo prieinami skaitytojams.

Būtina pasiaiškinti, kaip emigrantų spauda sovietmečiu pasiekdavo Lietuvą ir kas čia su ja buvo daroma. Akivaizdu, kad beveik visas išveivijos spaudos repertuaras jau pirmąjį pokario dešimtmetį pasiekdavo sovietinės valdžios istaigas – Glavlit'ą (Vyriausiąją valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybą prie LSSR Ministrų Tary-

bos), Užsienio reikalų ministerijos spaudos ir informacijos skyrių, Valstybės saugumo komitetą. Kad valdžios įstaigoms išeivių spauda labai rūpėjo, buvo atidžiai skaitoma ir analizuojama kaip pagrindinis žinių apie jų gyvenimą ir veiklą šaltinis, liudija kai kurių to meto publikacijų analizė. Pakanka panagrinėti keletą Jono Aničo straipsnių (kaip antai „Socialiniai politiniai klerikalizmo įtakos lietuvių buržuazinei emigracijai veiksniai 1945–1973 m.“ [7] arba „Klerikalinis visuomenės sekuliarizacijos proceso interpretavimas lietuvių emigracijos spaudoje 1945–1972 m.“ [6], kad netruktum įsitikinti, jog straipsnių autorius disponuoja daugybe lietuvių išeivijos knygų, cituoja beveik visą to laikotarpio lietuvių išeivių periodinę spaudą, vadinasi, visi tie šaltiniai jam buvo prieinami. Problemos aktualumą, straipsnių autoriaus nuomone, nulemia pagrindinis tikslas – kova su buržuazine emigracija, kuri „... kasdien kursto nacionalistines atgyvenas, iškraipo mūsų gyvenimo tikrovę arba tiesiog prasimano jiems reikalingus dalykus, išpučia neigiamus atsitikimus ir siekia parodyti mūsų tikrovę kreivame veidrodyje“ [6, 39]. Tik neaišku, kodėl J. Aničas taip stengiasi suniekinti išeivijos knygų ir straipsnių autorius, kurių rašiniai tuo metu tebuvo prieinami tik saujelei patikimų sovietinių ideologinių įstaigų darbuotojų, o plačioji visuomenė visų straipsniuose minimų ir taip peikiamų publikacijų neturėjo galimybių nei pamatyti, nei paskaityti. Tuo metu didžiųjų Lietuvos bibliotekų specialaus saugojimo skyriuose išeivių spaudos dar nebuvo. Ten stropiai saugota tarpukario Lietuvos spauda, o išeivių knygų, bent jau Mažvydo bibliotekos specskyriuje, radosi tik šeštajame dešimtmetyje [32]. Išimtis buvo tik LKP istorijos instituto biblioteka, turėjusi didžiausio pasitikėjimo statusą. Išsiaiškinti visą šios spaudos kelią, nustatyti saugojimo vietą sovietmečiu ir tolesnį išeivijos leidinių likimą nebus lengvas uždavinys.

Kad pirmąjį sovietų valdžios dešimtmetį lietuvių išeivijos spauda tikrai nebuvo prieinama visuomenei net bibliotekų specskyriuose, yra akivaizdu. Apie 1958 metus jau randame vieną kitą užuominą apie privačiais keliais atkeliavusius išeivių spaudos pavyzdžius. Poetas Jonas Juškaitis savo knygoje „Lyra ant gluosnio“ [17] pateikia ne vieną liudijimą apie tuometinių studentų, o vėliau jau literatų ar redakcijų darbuotojų norą ir galimybes skaityti išeivijos spaudą. Polemizuodamas su „XX amžiaus literatūros istorijos“ (Vilnius, 1995) autoriais Jonas Juškaitis rašo: „Išeivių literatūra, girdi, draudimo laikais buvusi niekam neprieinama. O ar visi ieškojo? Užsienio knygų buvo kur kas daugiau negu apsimetinėjama. Tik vieni landė į specfondus, kiti į partijos istorijos institutą pas Romą Šarmaitį, o dar kiti – pas žmones“ [17,184]. Poetas puikiai prisimena pirmuosius savo skaitytus lietuvių išeivijos leidinius: „Galiu pasakyti, dar „Metmenų“ nebuvo, kai 1957 m. skaičiau „Aidų“ 1949, 1950, 1951, 1952 metų komplektus. Vos keleri metai po išleidimo perskaičiau Vaičiuliaičio ir Aisčio redaguotą 1951 m. „Lietuvių poezijos antologiją“, pirmą, bandančią aprėpti lietuvių poetinę kūrybą“ [17, 246]. Apibūdinamas knygų plitimo kelius, Jonas Juškaitis pateikia ir konkrečių pavyzdžių: „Dalijomės knygomis. Kunigui Algirdui

Mociui atvežiau iš Vilniaus Antano Maccinos „Saulės giesmė“. Nuvažiavau atsiimti. „Broli, verskis kaip išmanai, o tą knygą gausi atgal kai perskaitys visi Vakarų Lietuvos kunigai“ [17, 236].

Kad visa sovietinių draudimų tvarka išeiviams buvo gerai žinoma, liudija mėnraštyje „Akiračiai“ išspausdintas redakcinis straipsnelis „Lietuviškos knygos ir specfondai“ [35]. Cituojant nemažą gabalą šios nepasirašytos publikacijos, norėjosi akivaizdžiai parodyti, kad nepaisant sovietų valdžios pastangų kaip įmanoma neigti ir slėpti bet kokius spaudos ir skaitymo laisvės suvaržymus bei cenzūros mechanizmus, anapus geležinės uždangos šios kruopščiai slepiamos „paslaptys“ buvo visiems gerai žinomos. Tikėtina, kad tokį straipsnį galėjo parašyti tik žmogus, kuris pats tiesiogiai buvo susidūręs su sovietinių bibliotekų spekskyriuose egzistavusia tvarka: „Tarybų Lietuvos bibliotekose randasi vadinamieji specfondai, į kuriuos automatiškai patenka iš užsienio toms bibliotekoms siunčiamos arba pakeliui konfiskuojamos lietuviškos knygos. Specfondų knygomis pavieniai asmenys gali pasinaudoti ne savo iniciatyva, o tik institucijos, kuriai priklauso – fakulteto ar katedros – pavedimu. Tokios institucijos oficialiu raštu ginkluotas žmogus prisistato bibliotekai ir prašo leisti jam skaityti tokią ir tokią knygą. Jei norima, pvz., skaityti vieną ar kitą „Lietuvių enciklopedijos“ straipsnį, tai jam atnešamas reikiamas tomas, atskleistas prašyto straipsnio vietoje, be teisės sklaidyti kitus puslapius. Jei prašomas paskaityti koks žurnalas, pvz., „Metmenys“, tai prašytojas turi nurodyti ne tik to žurnalo numerį, bet ir norimą skaityti straipsnį bei jo autorių. Režimo cenzūra šiuo atveju neišvengia vidinio prieštaravimo: kaip skaitytojas gali nurodyti pageidaujamą straipsnį bei autorių, jei jis prieš tai nebus sužinojęs iš kitų, „neoficialių“ šaltinių?“ [35].

Baigiant spekskyrių temą tenka priminti, kad visi į Lietuvą patenkantys lietuvių išeivijos leidiniai pereidavo Glavlit'o cenzorių kontrolę ir bibliotekas pasiekdavo tik kai kurie. Ideologiškai pavojingiausi (pažymėti dviem šešiakampiais) likdavo represinių įstaigų žinioje arba buvo patikimi tik partijos istorijos instituto bibliotekai, o kai kurie nepasiekdavo ir jos. Visi spekskyriams skirti leidiniai pasiekdavo bibliotekas jau pažymėti didesnio ar mažesnio slaptumo laipsnio ženklų. Šešiakampių ženklų buvo žymimi patys pavojingiausi režimui leidiniai – istorijos, politikos tematikos knygos, išeivijos politinių ir visuomeninių organizacijų leidiniai ir, žinoma, Bostone leista 37-ųjų tomų „Lietuvių enciklopedija“, gavusi patį griežčiausią saugojimo režimą nurodantį slaptumo ženklą. O eilinio to meto spekskyriaus skaitytojo įspūdiškai vaizdžiai atpafojami Jono Juškaitio jau minėtoje publicistikos knygoje: „...O Akademijos specfonde radau plieninį valdininką. Dvi valandas skaičiau tuščioje salėje, o jis prieš mane išsėdėjo perspėdamas, kad nieko neužsirašyčiau. Tokio kieto vyro gyvenime nėra tekę sutikti. Turėjau viską iš atminties užsirašyti namie“ [17, 266].

Būtent lietuvių išeivijos spauda vėliausiai buvo išlaisvinta iš spekskyrių. Pirmieji rusiški leidi iai bei tarpukario Lietuvos spauda į bendrojo naudojimo skyrius buvo

perduoti dar 1988 metais, o lietuvių išeivijos spauda vadavosi iš draudimų labai sunkiai. Paskatinti pertvarkos ir atgimimo ženklų, 1989 metais ir Lietuvos bibliotekų darbuotojai pareiškė savo nuomonę apie vangiai vykstančią bibliotekų reformą – pernelyg lėtą ir komplikuoatą spaudinių išlaisvinimą iš specskyrių. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Sąjūdžio grupės iniciatyva buvo parengtas „Atviras laiškas A. Brazaičiui“ (tuometiniam Glavlit'o viršininkui). Šią iniciatyvą palaikė ir kitos didžiosios Vilniaus bibliotekos – Vilniaus universiteto, Lietuvos mokslų akademijos. Minėtojo laiško signatarai buvo tų bibliotekų direktoriai – Vladas Bulavas, Birutė Butkevičienė, Juozas Marcinkevičius, taip pat Kristina Remeikienė, Alma Braziūnienė ir šio straipsnio autorė. Laiškas, išspausdintas „Literatūroje ir mene“ [10], po kelių savaičių sulaukė Glavlit'o vadovo atsako, kuriame rašoma: „...nereikia pamiršti, kad dar galioja normatyviniai dokumentai, ...kitos taisyklės, priimtos anksčiau ir kol kas nesuderintos su viešumo politika.“ [13]. Tačiau jau po mėnesio Glavlit'o įsakymu Nr. 59 (1989 m. liepos 13 d.) [33] buvo panaikinti visi draudimai ir ribojimai laisvai naudotis lietuvių išeivijos spauda, taigi baigėsi beveik penketą dešimtmečių trukęs šios spaudos draudimas.

Visi vyresnės kartos Lietuvos piliečiai, naudojęsi bibliotekų paslaugomis ar jose dirbę, turi vienokią ar kitokią savąją patirtį ir prisiminimus apie tuos ypatingą statusą turėjusius ir tik šešiose Lietuvos bibliotekose buvusius specialaus saugojimo skyrius. Mažvydo bibliotekoje Lituanistikos ir Specskyriaus knygų saugyklos ne perkeltine, bet tikrąja to žodžio prasme buvo atskirtos viena nuo kitos geležine uždanga – storos vielos tinklo tvora. Per tą tinklą galėjai matyti tvarkingai išrikiuotus „Lietuvos aido“ ir kitų tarpukario periodinių leidinių komplektus, tačiau įdomiausia buvo tai, kad patikimais užraktais užrakintos durys, jungiančios abu fondus, retsykliais būdavo praveriamos – tai įvykdavo tais išskirtiniais atvejais, kai kokiai užsienio delegacijai norėta sudaryti vaizdą, kad bibliotekoje nėra jokių draudimų ar suvaržymų, nėra jokių ribojimų naudotis ir tarpukario, ir išeivijos, ir kita užsienio spauda. Tokiems lankytojams specskyriuose saugota spauda pro tas retai atveriamas duris būdavo paduodama į Lituanistikos skaityklą.

Aptardami išeivijos spaudos patekimo į Lietuvą kelių sovietų okupacijos laikotarpiu, neišvengiamai turėsime nagrinėti du variantus – oficialųjį ir nelegalųjį, kuris norom nenorom asocijuojasi su knygnešystės sąjūdžiu spaudos draudimo laikais. Štai du paliudijimai apie knygų siuntimą į Lietuvą. Pirmasis – iš išeivijos: „Anuomet į knygų siuntą visuomet įdėdavai ir vieną kitą, paviršutiniškai traktuojant, „nekalną“ knygą, kurios puslapiuose šen bei ten galėjai aptikti ideologiškai „nuodėmingų“ pasąžų. Žinoma, taip darydamas tikėjaisi, kad viena kita knyga prasmuks pro užsnūdusio cenzoriaus sielą ir pateks į platesnę cirkuliaciją“, – rašė Čikagoje leidžiamo mėnraščio „Akiračiai“ redaktorius Liūtas Mockūnas [41]. Antrojo paliudijimo autorius yra iš Lietuvos: „Knygas pradėta išiminti ir krauti geležinkelio stoties pašte, iš kur

per Glavlit'o cenzūrą jos patekdavo į bibliotekų specfondus arba partijos šulams. Bet nenutrūko ir siuntimas per Lenkiją, Armėniją, Maskvą, net Vidurinę Aziją patikimais kitataučių adresais, kad persiųstų į Lietuvą patikimiams“ [17,185].

Knygnešystės terminas, vartojamas siekiant apibūdinti pastangas ir būdus nelegaliais keliais gabenti į Lietuvą savuosius leidinius, dažnai pasitaiko ir išeivijos spaudoje. „Vykdami į Lietuvą, mes, kaip kadaise knygnešiai, slapta gabendavome ryšulius draudžiamos literatūros. Ne mažiau svarbus, manau, buvo ir asmeninis bendravimas su mokslo ir meno žmonėmis – kiek galėjome stiprinome jų ryžtą dirbti tėvynės labui net ir komunistų kontroliuojamose kultūros institucijose“, – tai citata iš Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus, buvusio aktyvaus išeivijos organizacijos „Santara–Šviesa“ nario knygos „Likimo vardas – Lietuva“ [1, 73]. Dar 1957 metais paskelbusi šūkį „Veidu į Lietuvą“, Santara–Šviesa sulaukė nevienareikšmiškų vertinimų iš kitų išeivijos organizacijų, teigusių, kad bet koks bendravimas su okupuotu kraštu yra neįmanomas. Kokia situacija buvo susiklosčiusi tarp vieną ir kitą bendravimo su okupuotu kraštu nusistatymą deklaruojančiųjų vaizdžiai atskleidžiama naujaisioje Daivos Dapkutės monografijoje: „Dauguma laikraščių, prisilaikydami „tautinės drausmės nuostatų“, pradėjo vengti spausdinti remiančiųjų platesnius ryšius su kraštu straipsnius, išeivių politinės organizacijos (pvz., Amerikos lietuvių tautinė sąjunga ir Lietuvių frontas) pradėjo šalinti iš savo tarpo žmones, palaikančius ryšių su kraštu idėją“ [14, 266]. Neutralesnę poziciją rėmė žurnalas „Aidai“, paskyręs šio klausimo svarstymui redakcinį straipsnį: „Bepراسمیška ginčytis dėl „kultūrinių ryšių“, bet pamiršti, kad ne mes, o okupantas nusprendžia, kiek ir kokių ryšių leisti, kad okupantas šiek tiek praskleidė ankstesnę uždangą „kultūrinių ryšių“ vardan, galime tik teigiamai sutikti...bet ar natūralu, peršant „kultūrinius ryšius“ neįsileisti iš laisvojo pasaulio nei lietuviškos knygos, nei spaudos?“ [63, 20]. Panašios mintys išsakomos ir Bronio Railos. Jis nuogaštuoja, kad „sovietiniai Lietuvos organai dar labiau sustiprino ir organizuotai išplėtė propagandą „už sugrįžimą į tėvynę“, kviesdami daugiau lankytis ir bendrauti, pažinti „naujosios Lietuvos“ gyvenimą ir kultūrą ir įsitikinti, kokia eina sparti pažanga ir kuriama gerovė. Tai buvo aiškus siekimas susilpninti lietuvių išeivijos daugumos griežtą poziciją prieš bolševizmą ir Lietuvos okupaciją ir ilgainiui galutinai išblėsinti patriotinės rezistencijos dvasią“ [55, 22]. Ilgametis dienraščio „Draugas“ šeštadieninio priedo „Mokslas. Menas. Kultūra“ redaktorius, poetas Kazys Bradūnas taip pat nerimauja dėl nelygiaverčių ryšių tarp išeivijos bei Lietuvos ir pareiškia gana kategorišką nuomonę, grįstą paralelėmis tarp carinio ir sovietinio spaudos draudimo: „Todėl ir ima apmaudus juokas, kai kalbama apie integraciją, o visuose pasieniuose, paštuose ir muitinėse išeivijos grožinės literatūros knyga užtveriamą, atimama, konfiskuojama akyčiau ir uoliau negu cariniais spaudos draudimo laikais. Porinama apie integraciją, o okupuotos Lietuvos kultūrinius leidinius nespausdinama jokia normali išeivijoje išleistos knygos recenzija. Lietuvių literatūrai skiriamuose mokslo

veikaluose iševijos literatūra nefigūroja, lyg jos visai nebūtų. Vargšai planuotojai, negi jie nepagalvoja, kad kada nors kultūros istorija iš jų pasijuoks net labiau negu Vincas Kudirka iš savo laiko viršininkų ir cenzorių“ [12]. Nepasitikėjimas buvo toks stiprus, kad net 1989 metais, kai Lietuva jau gyveno tautinio atgimimo nuotaikomis ir neišvengiamų permainų nuojautomis, poetas Henrikas Nagys išsakė laiške savo plunksnos broliui poetui Jonui Juškaičiui tokią nuomonę dėl iševijos autorių knygų spausdinimo Lietuvoje galimybių: „Praeitą vasarą Toronto Kultūros kongreso metu pasakiau štai ką: „Jeigu mes (t. y. iševijos rašytojai) sutiksime be jokio protesto leisti cenzūruoti savo raštus, spausdinamus Lietuvoje, tai ko pagaliau mes čia sėdime ir kodėl palikome gimtąjį kraštą? Laisvo savo krašto ir laisvo savo žodžio – toks buvo minimalus mūsų troškimas...“ [17, 321–322].

Santara-Šviesa, vienintelė iš visų iševijos organizacijų užėmusi aiškią poziciją dėl būtinybės bendrauti su okupuotu kraštu, ėmėsi konkrečių veiksmų siekdama supažindinti Lietuvą su iševijos knygomis. Bene didžiausia akcija buvo 1967 metais surengta jaunųjų iševijos krepšininkų kelionė į Lietuvą, turėjusi didžiulį atgarsį tiek Lietuvoje, kur saugumo darbuotojai nebegalėjo sužiūrėti visos gausios 15 žmonių delegacijos, tiek iševijoje, kurios periodinė spauda daugiau nei metus aptarinėjo visas kelionės peripetijas ir dar labiau supriešino bendravimo su okupuotu kraštu šalininkus ir priešininkus. Mums ši kelionė yra svarbi visai kitu – būtent knygotyrimu aspektu. „Akiračių“ vienas iš redaktorių ir leidėjų Liūtas Mockūnas išsamioje publikacijoje, spausdintoje net trijuose mėnraščio numeriuose [42], detalai atskleidžia visas tos istorinės, pirmos tokio masto iševijų kelionės į Lietuvą peripetijas. Publikacija pavadinta „Kultūrinės infiltracijos pradžia – iševijos krepšininkų išvyka į Lietuvą 1967 m.“ Iš jos sužinome, kad keletas jaunųjų iševijos krepšininkų sužaistų rungtynių Vilniuje tebuvo priedanga gerai apgalvotos kultūrinės akcijos, kurios metu be jokių trukdymų Lietuvą pasiekė ligi tol negirdėtas kiekis iševijos spaudos. „Vežami iševijos spaudiniai išvykos rengėjų buvo skirti Lietuvos kūrybinei inteligentijai. Grupės palydovai Raimundas Miezėlis ir kiti spaudą iš sportininkų atsiėmė „Gintaro“ viešbutyje ir ją nešdavo į susitikimus su menininkais, rašytojais ir pan. O jų buvo sutiktas nemažas skaičius“ [42]. Toje pačioje publikacijoje Liūtas Mockūnas atskleidžia kitą labai paveikų kultūrinio bendravimo su okupuoto krašto inteligentija būdą: „Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos „Metmenyse“ ir „Akiračiuose“, rečiau „Aiduose“, iševijos kritikai ir knygų apžvalgininkai pradėjo nuoseklų literatūros, leidžiamos Lietuvoje, komentavimą ir rūšiavimą. Žinoma, tai buvo daroma pusiau ezopine kalba, kad tiesmukiškai atpažįstant kūrinio antirežimines nuotaikas ar socrealizmo kanonams priešingas savybes, ant autoriaus galvos nebūtų užtraukta bėdos“ [42]. Kad iševijos spauda ir joje skelbiamos publikacijos, vertinančios Lietuvos menininkų kūrybą, turėjo didžiulį poveikį okupuotame krašte gyvenantiems kūrėjams, liudija Marcelijaus Martinaičio žodžiai apie „Metmenų“ žurnalą: „Kada nors teks įvertinti istorinį „Metmenų“ žurnalo vaidmenį. Juk jis programavo kelių jaunesnių

krašto kartų kultūros nuostatas, pastebėdavo kūrybingesnę ir savarankiškesnę žmogų, ieškojo Lietuvoje palankios intelektualinės dirvos, sumaniai orientuodamas gabesnių literatų kūrybą. Tai buvo gyviausia, kas mus pasiekdavo iš išeivijos ir kas plisdavo ratilais, kaip į vandenį įmetus akmenuką, kol jis pasiekia tolimiausius telkinio pakraščius, o ten jau gali būti ir nežinoma, kas tą akmenuką įmetė“ [38]. Dar sykių sugrįžtant prie Liūto Mockūno publikacijos apie išeivijos kultūrinės infiltracijos pradžią, svarbu paminėti autoriaus pripažinimą, kad „...išeivijos kultūrinė infiltracija neliko nepastebėta režimo drausmės sargų. Akylusis Vytautas Kazakevičius Maskvoje leidžiamoje „Literaturnaja gazeta“ 1985 metais įspėjo, kad emigrantų kritika naudoja ...falsifikaciją. O jos tikslas vienareikšmiškas – pabandyti pritaikyti ją prie savo politinių ir ideologinių rūpesčių, padaryti ją kryžiaus žygio prieš komunizmą sąjungininke“ [42]. Komentuodamas šiuos žymaus sovietmečio emigrantologo žodžius Liūtas Mockūnas pažymi, kad „...šis išeivijos kėsulys „ekspozė“ buvo parašytas per vėlai ir nieko negalėjo lemti“ [42].

Vertėtų priminti vieną išeivijos spaudos tyrinėtojų svarbią detalę. Dauguma Lietuvos rašytojų kūrybai skirtų išeivijos literatūrologų straipsnių būdavo pasirašomi slapyvardžiais. Puikų paaiškinimą, kodėl taip yra, neseniai pavyko rasti „Akiračiuose“ išspausdintame vieno žymiausių išeivijos literatūros kritikų Vytauto Aleksandro Jonyno straipsnyje „Pasiteisinimas dėlei slapyvardės“, kuris taip pat pasirašytas vienu žodžiu „Slapyvardė“: „Gerbiameji, kurie piktinatės ir piktinsitės, atkreipkite dėmesį į aplinkybę, jog mes gyvename ir rašome nevisiškai normaliomis sąlygomis. Nenormalumų galėčiau išvardinti visą eilę, bet būkime konkretūs. Štai mano atvejais. Aš turiu giminių Lietuvoje. Nors kol kas ten nesilankiau, turiu viltį netrukus tai padaryti. Perspėjau, jog priežastys elementarios ...Tik nepamirškim dar vienos. V. Kazakevičiaus ir kompanijos Vilniuje. Jie, žinoma, gilių jausmų mano pavardę paskaitę irgi nepergyvens, tačiau, kaip tose pareigose sėdintiems biurokratams pridera, prikergs ją prie atitinkamo sąrašėlio. Pasėkos to?... Negausiu vizos“ [16].

Tačiau būtina žvilgtelėti ir į antrąją pusę, kaip vyko išeivijos spaudos studijavimas (ar sekimas) Lietuvoje. Šmaikštusis žurnalistas ir rašytojas Bronys Raila, ne viena dešimtmetį prabildavęs į Lietuvą „Amerikos balso“ lietuviškose laidose ir todėl tapęs dažnu sovietinių emigrantologų pašaipų bei pagiežos taikiniu, taip vertino pastarųjų stropumą sekant ir komentuojant išeivių spaudą: „...Po kurio laiko paaiškėjo, kad aš žymiai silpniau tespėju pasekti visą užsienio lietuvių spaudą, kaip tai atlieka V. Kazakevičiaus įstaiga“ [53,185]. Tokią išvadą Bronys Raila daro jau 7-ajame dešimtmetyje, kai Lietuvos spaudoje („Literatūroje ir mene“, „Pergalėje“, „Gimtajame krašte“) ėmė rasti vadinamųjų sovietinių emigrantologų parengtos išeivijos spaudos apžvalgos. Nors jų būta tendencingų, plačiajai visuomenei tai buvo viena iš retų galimybių gauti tegul ir iškreiptą, suvulgarintą, ideologizuotą, tačiau šokią tokią informaciją. Taikliausiai išeivijos spaudos atspindėjimo Lietuvoje naujos tendencijos

apibūdinamos Čikagos dienraščio „Draugas“ šeštadieninio priedo „Mokslas. Menas. Literatūra“ redakciniame straipsnyje: „Skirtumas ir tas, kad čia (išeivijoje) skaitoma, kas Lietuvoje rašoma, o ten – skaito tik tie „specialistai“, kurie rašo apie „kažkokias knygas“, kurių nė vienas negali nusipirkti... O vis tik žmonės Lietuvoje iš tų „aprašinėjimų“ ši bei tą sužino. Sužino, aišku, prie tų pabertų minčių apie mus pridėję įgudusią ausį ir klausosi lyg per sieną“ [30]. Ypač neigiamai sovietinėje spaudoje buvo apibūdinami naujieji emigrantai – Tomas Venclova, Aušra Sluckaitė, Jonas Jurašas ir kiti. Itin piktas naujųjų emigrantų gyvenimo ir kūrybos interpretacijas taikliai apibūdino Tomas Venclova, patekęs sovietinių emigrantologų akiratin po 1977 metų, kai emigravo į JAV. Atsiliepdamas į „Pergalės“ žurnale išspausdintą ypač piktą Jono Lukoševičiaus straipsnį [37], jis rašo: „Pats straipsnio pasirodymo faktas neabejotinai svarbus. Naujoji emigracija Lietuvoje kelia susidomėjimą ir daugiau ar mažiau veikia Lietuvos visuomeninę nuomonę. Tas poveikis, matyt, pasidarė toks stiprus, jog partijai norom nenorom tenka į jį reaguoti. O reaguoti ji moka tik vienu vieninteliu būdu – lieka primityvus juodinimas pagal principą „o gal kas nors ir patikės“ [62].

Ilgainiui Sovietų Sąjungos gyvenime randantis vis daugiau pertvarkos ir viešumo ženklų, Lietuvos ideologinės įstaigos neskubėjo keisti savo nuostatų išeivijos atžvilgiu, todėl sulaukė jau daug griežtesnio įvertinimo iš anapus Atlanto. Rašytojas Algirdas Landsbergis, tarptautiniame rašytojų PEN klubo kongrese skaitęs pranešimą apie spaudos draudimą ir cenzūrą Lietuvoje, esamą padėtį apibūdina taip: „Lietuvos literatūriniai aparatai nesiseka. Tautiečiams krašte ir išeivijoje jie tapo pajuokos objektu. Gal sulauksim veteranų valymo: yra jaunesnių propagandistų, kuriuos vilioja tie gerai apmokami išeiviolų postai. Didžiausia problema tačiau, kad totalitarinėms santvarkoms būdingą „didįjį melą“ neįmanoma reformuoti, net tada, kai jis jau atsiduoda kaip sena žuvis“ [34]. Tačiau pastangų kitu žvilgsniu vertinti išeivijos spaudą vis dėlto radosi. Tai buvo „Pergalės“ žurnale 1985 metais išspausdintas literatūros kritiko Kęstučio Nastopkos straipsnis, apžvelgiantis išeivijos kritiką, skirtą sovietinei lietuvių literatūrai [46]. Naujos pastangos neliko nepastebėtos išeivijoje. Vėlgi „Draugo“ kultūros priedo redakciniame straipsnyje pateikiamas toks naujovės vertinimas: „Ar čia bus žengtas istorinis žingsnis? Ar po 40-ies metų apie išeivijos kritikų pirmą sykį pasisakys profesionalus literatūrologas. Iki šiol ši tema buvo rezervuota žurnalams aparatai. Nastopka gambiai groja keliais kritiniais instrumentais ir iš jų išgauna už aparatų triukšmelį gražesnę muziką. Kokios bebūtų ribos ir nutylėjimai, tie lietuviai literatai ir literatūros mylėtojai, kuriems „laisviausioje“ ir „tobuliausioje“ pasaulio santvarkoje neprieinami Nastopkos cituojami išeivių žurnalai ir knygos, susidarys pilnesnį vaizdą apie išeivių mąstyseną ir kultūrą“ [31].

Verta prisiminti, kad jau buvo belikę tik dveji metai iki 1988-ųjų, kai dėl Persitvarkymo sąjūdžio veiklos ir demokratizacijos vyksmo sulaukėme pirmųjų sovietinės cenzūros ir kitų draudimų nykimo ženklų – specskyrų ir iš užsienio siunčiamos

spaudos kontrolės panaikinimo, tačiau akivaizdu, kad sovietinės ideologijos įstaigoms nebuvo lengva susitaikyti su iš rankų slystančia daugiau nei ketvirtą dešimtmečių trukusia „idėjiškai žalingos“ spaudos kontrole ir draudimais. Vis dėlto ir čia skubėta susiorientuoti ir įduoti į rankas propagandininkams naują požiūrį į lietuvių išėviją. 1989 metais pasirodo visais požiūriais įdomus leidinys – Lietuvos KP CK politinio švietimo namų ir Vilniaus aukštosios partinės mokyklos išleista Algirdo Kavaliausko knyga keistu ir visai nesuprantamu pavadinimu „Lietuvių išėviją gyvenamųjų kraštų nacijų konsolidacijos procese (1945–1988)“, kurios antraštiniame lape nurodomas šio leidinio adresatas: „...skirta propagandistams, nagrinėjantiems kursą „Aktualūs Lietuvos istorijos ir kultūros klausimai“ [25]. Toje knygelėje pateikiami gana tikslūs išėvijos spaudos leidybos apimčių skaičiai, tačiau nė vienu sakiniu neužsimenama apie daugiau nei ketvirtą dešimtmečių trukusį jos draudimą, sekimą bei šmeižimą Lietuvos spaudoje. Mums gi svarbiausia, kad šioje knygelėje randame tikslus skaičius (tai pabrėžia autorius) apie Lietuvos bibliotekų specialaus saugojimo skyriuose buvusių išėvijos leidinių: „1988 m. liepos 1d. stambiausios respublikos bibliotekos: Partijos istorijos instituto, LTSR Mokslų akademijos, Vilniaus valstybinio universiteto, LTSR valstybinė respublikinė Mažvydo, Kauno viešoji J. Paleckio ir LTSR Knygų rūmai turėjo 340 pavadinimų lietuvių išėvijos pokario metais išleistų periodinių leidinių, pradedant dienraščiais ir baigiant tik po vieną numerį išleistais biuleteniais. Iš 340 periodinių leidinių minėtų bibliotekų specskyriuose dar buvo laikoma 18 pavadinimų lietuvių išėvijos periodinių leidinių lietuvių ir užsienio kalbomis“ [25, 24]. Tikslūs duomenys pateikiami ir apie knygas: „...Iki 1988 m. liepos 1 d....minėtose 6 stambiausiose respublikos bibliotekose buvo 3300 pavadinimų trečiosios emigracijos bangos knygų (brošiūrų) lietuvių kalba. Iš jų dar 218 pavadinimų knygų buvo laikomos bibliotekų specfonduose“ [25, 31]. Šie pirmą sykį viešai pateikti skaičiai užmena dar vieną mįslę tyrėjams: kodėl tiek mažai išėvijos spaudos pateko ir išliko minėtų bibliotekų specskyriuose ir kur galėjo dingti visi kiti leidiniai, kuriuos aptarinėjo ir citavo savo rašiniuose sovietiniai emigrantologai? Ši, kaip ir daugelis kitų mįslių rodo, kad dar turėjome per maža laiko pažinti ir išstudijuoti ne tik pačią išėvijos spaudą, bet ir jos draudimo, slėpimo bei naikinimo būdus per ilgus sovietų okupacijos metus.

Dar 1966 metais, pačiu juodžiausiu sovietinio režimo metu, Bronys Raila savo kygoje „Laumių juosta“ [58] išdrįsta svajoti: „[sivaizduokime tokį fantastišką atvejį, kad štai Lietuvoje dingsta okupanto ir kompartijos cenzūra, atsiranda pilna laisvė reikštis ir sakytis. Esu tikras, kad išgirstume nuostabiausių dalykų, nes ir iš tolo matome, jog jaunoji lietuviška generacija tėvynėje išaugina visai gabių rašytojų, dramaturgų, aktorių, poetų, muzikų, dailininkų“ [58, 41]. Dabar, atėjus tam išsvajotam laikui ir spėjus nors kiek pažinti nuo mūsų visų slėptą išėvijoję sukurtą gausią ir svarbią tautos kultūros ir mokslo paveldo dalį, tampa aišku, kad ne trumpiau nei caro

valdžios spaudos draudimas trukęs sovietmečio represijų ir cenzūros laikas paliko baltų dėmių mūsų pažinime ir antrojo spaudos draudimo padarinius jausime dar ne vieną dešimtmetį. Tikėkimės, kad rečiau matysime ir vis dar pasitaikančias klaidas, atsirandančias dėl nepakankamo išeivių spaudos pažinimo. Tokią per neapsižiūrėjimą patekusią klaidą randame ir naujausioje puikios literatūrologės Viktorijos Daujotytės knygoje, skirtoje Salomėjai Nėriai [15]. Viename knygos skyrelyje mokslininkė svarsto, kas galėtų būti Jurgio Tauragio slapyvardžiu pasirašytos 1947 metais Vokietijoje išleistos eiliuotos poemėlės „Nekrologas Salomėjai Nėriai“ [48] autorius. Kaip jau minėta, daugybė išeivijos autorių dėl vienokių ar kitokių priežasčių slėpė tikruosius vardus, prisidengdami išgalvotais. Aptariamuoju atveju tik po rašytojos Petronėlės Orintaitės mirties (1999 metais) jos vyras žurnalistas Kazys Januta atskleidė ilgai saugotą paslaptį, kad eiliuotą „Nekrologą Salomėjai Nėriai“ parašė poetės studijų draugė ir kolegė, kitos puikios knygos apie garsiąją poetę („Ką laumės lėmė“) [47] autorė rašytoja Petronėlė Orintaitė. Minėtas slapyvardis, remiantis Dalios Striogaitės publikacija [61], atskleistas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos 2002 metais išleistoje „Lietuvių išeivijos spaudos bibliografijoje T. 1: Knygos lietuvių kalba“ [36]. Apmaudu, kad ne vienerius metus kruopščiai rengta bibliografija, kurioje, talkinant išeivijos kultūrologams, stengtasi identifikuoti kuo daugiau slapyvardžiais pasirašytų knygų ir palengvinti visuomenei lietuvių išeivijos spaudos pažinimo kelią, dar nėra plačiau žinoma ir naudojama mokslininkų ir kitų tyrėjų, kuriems ir buvo rengta. Dar nėra išstudijuota ir visa gausi ir įvairi išeivijos periodinė spauda, viliojanti tyrėjus neregėtomis galimybėmis surasti ir atskleisti ne vieną svarbų lietuviškosios spaudos leidybos užsienyje ar jos platinimo šiapus ir anapus „geležinės uždangos“ liudijimą, tokiu būdu pamažėl mažinant baltas dėmes išeivijos kultūros pažinimo ir deramo jos įvertinimo istorijoje. Ne vieną dar nežinomą faktą atskleis ir detali Lietuvos bibliotekų specskyrių dokumentų analizė, padėsianti susivokti bene didžiausioje XX amžiaus totalitarinės valstybės vykdytoje neregėto masto lietuviškos spaudos draudimo byloje.

Įteikta 2005 m. kovo mėn.

NUORODOS

1. ADAMKUS, Valdas. *Likimo vardas – Lietuva*. Kaunas, 1989. 208 p.
2. Alscika Vytautas Kazimircas. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2001, t. 1, p. 389.
3. ALSEIKA, Vytautas. *Tys dešimtmečiai emigracijoje Nuo Roitlingeno iki Niujorko*. Vilnius, 1977. 320 p.
4. ALSEIKA, nuoroda 3, p. 8.
5. ALSEIKA, Vytautas. *Amerika. Tikrovė ir mitas*. Vilnius, 1983. 351 p.

6. ANIČAS, Jonas. Klerikalinis visuomenės sekularizacijos proceso interpretavimas lietuvių buržuazinės emigracijos spaudoje 1945–1972 m. *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija, t. 2 (47) (1974), p. 39–50.
7. ANIČAS, Jonas. Socialiniai politiniai klerikalizmo įtakos lietuvių buržuazinci emigracijai veiksniai 1945–1973 m. *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija, t. 1(50) (1975), p. 27–37.
8. ANIČAS, nuoroda 7, p. 39.
9. Ar Bradūnas ir Brazdžionis populiarūs Lietuvoje. *Draugas. Priedas Mokslas. Menas. Literatūra*, 1983, geg. 14.
10. Atviras laiškas drg. A. Brazaičiui. *Literatūra ir menas*, 1989, geg. 17, p. 10.
11. BANIONIS, Juozas. *Lietuvos laisvės byla Vakaruose*, 1975–1990. Vilnius, 2002. 320 p.
12. BRADŪNAS, K. Kas integruoja, o kas meluoja? *Draugas. Priedas Mokslas. Menas. Literatūra*, 1984, sausio 28.
13. BRAZAITIS A. Kėsinimosi į vicšumą nėra ir nebus. *Literatūra ir menas*, 1989, birž. 3, p. 15.
14. DAPKUTĖ, Daiva. *Lietuvių išėivijos liberaliosios srovės genezė*. Vilnius, 2002. 311 p.
15. DAUJOTYTĖ, Viktorija. *Salomėja Nėris Fragmento poetika*. Vilnius, 2004. 238 p.
16. JONYNAS, Vytautas Alksandras. Pasiteisinimas dėlei slapyvardės. *Akiračiai*, 1976, Nr. 7, p. 9.
17. JUŠKAITIS, Jonas. *Lyra ant gluosnio* Straipsniai, pokalbiai ir kita. Vilnius, 1998. 520 p.
18. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 184.
19. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 236.
20. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 246.
21. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 266.
22. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 318.
23. JUŠKAITIS, nuoroda 17, p. 321–322.
24. KAROSIENĖ, Ksavra. *Pasirinkimas visam gyvenimui*. Vilnius, 1984. 269 p.
25. KAVALIAUSKAS, Algirdas. *Lietuvių išėivija gyvenamųjų kraštų nacių konsolidacijos procese (1945–1988)*. Vilnius, 1989. 42 p.
26. KAVALIAUSKAS, nuoroda 25, p. 24.
27. KAVALIAUSKAS, nuoroda 25, p. 31.
28. Kazakevičius Vytautas. Iš *Lietuvių literatūros enciklopedija*. Vilnius, 2001, p. 229.
29. KAZAKEVIČIUS, Vytautas. Kai kultūrininkai ir net politikai vadinti... krepšininkais. *Diena*, 1996, kovo 5.
30. Kertinė paraštė. *Draugas. Priedas Mokslas. Menas. Literatūra*, 1985, lapkr. 9.
31. Kertinė paraštė. *Draugas. Priedas Mokslas. Menas. Literatūra*, 1986, bal. 26.
32. Kultūros ministerijos, Glavlito, kitų organizacijų raštai dėl Spėcsaugojimo skyriaus darbo. LNB, RKRS, F 178–8.
33. Kultūros ministerijos, Glavlito, kitų organizacijų raštai dėl spėcsaugojimo skyriaus darbo. LNB, RKRS, F 178–10.
34. LANDSBERGIS, Algirdas. Tarptautinis rašytojų kongresas ir aparaičių smėlio pilys. *Draugas. Priedas. Mokslas. Menas. Literatūra*, 1986, kovo 8 d.
35. Lietuviškos knygos ir spėcfondai. *Akiračiai*, 1979, nr. 10, p. 1.
36. *Lietuvių išėivijos spėaudos bibliografija, 1945–2000*. T. 1: Knygos lietuvių kalba. Vilnius, 2002.
37. LUKOŠEVIČIUS, Jonas. Anapus jūrų marių. *Pergalė*, 1980, Nr. 6, p. 117–132.
38. MARTINAITIS, Marcellijus. Vienos nakties trajektorijos. *Metai*, 1998, Nr. 3, p. 4.
39. MISIŪNAS, Remigijus. *Burakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952*. Vilnius, 2004. 408 p.
40. MOCKŪNAS, Liūtas. „Tėviskės“ slenkstis. Iš *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius, 1996, p. 142–146.

41. MOCKŪNAS, Liūtas. Komentaras. *Akiračiai*, 2000, Nr. 6, p. 15.
42. MOCKŪNAS, Liūtas. Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išcivijos krepšininkų išvyka į Lictuvą. *Akiračiai*, 1998, Nr. 7, 8, 9.
43. MOCKŪNAS, nuoroda 42, Nr. 9, p. 5.
44. MOCKŪNAS, nuoroda 42, Nr. 9, p. 6.
45. MOCKŪNAS, nuoroda 42, Nr. 9, p. 6–7.
46. NASTOPKA, Kęstutis. Pro iliuzijų langą: (emigracijos kritika apic lietuvių tarybinę literatūrą). *Pergalė*, 1985, Nr. 8, p. 133–141.
47. ORINTAITĖ, Petronėlė. *Ką laumės lėmė* Atsiminimai apie S. Nėrį. Chicago, 1965. 234 p.
48. ORINTAITĖ, Petronėlė. *Nekrologas Salomėjai Nėriai*. / S.I./, 1947. 9 p.
49. PALECKIS, Justas. *Kelias į Lietuvą atviras*. Vilnius, 1947. 35 p.
50. PALECKIS, nuoroda 49, p. 18.
51. PALECKIS, nuoroda 49, p. 11.
52. PETRIKA, Antanas. *Lietuvių literatūros draugija ir pažangieji Amerikos lietuviai*. Niujorkas, 1965. 363 p.
53. RAILA, Bronys. *Dialogas su lietuviais*. Boston, 1970. 560 p.
54. RAILA, nuoroda 53, p. 185.
55. RAILA, Bronys. *Kitokios Lietuvos ilgesys*. Cleveland, 1983. 399 p.
56. RAILA, nuoroda 55, p. 22.
57. RAILA, nuoroda 55, p. 94.
58. RAILA, Bronys. *Laumių juosta*. Londonas, 1966. 348 p.
59. RAILA, nuoroda 57, p. 41.
60. *Repatriuotųjų tarybinių piliečių teisės*. Vilnius, 1947. 13 p.
61. STRIOGAITĖ, Dalia. Salomėja Nėris ir Petronėlė Orintaitė. *Literatūra ir menas*, 2001, rugpj. 31, p. 6.
62. VENCLOVA, Tomas. O gal kas nors ir patikės. *Akiračiai*, 1980, Nr. 8, p. 1.
63. Žvilgsnis į 1968 metus. *Aidai*, 1968, Nr. 1, p. 20.

LITHUANIAN EXILE PRESS DURING FIVE DECADES OF SOVIET BAN

SILVIJA VĖLAVIČIENĖ

Abstract

The second soviet occupation (1944–1990) forced a significant part of intelligentsia into exile to the West. In 1945 not only the publishing of Lithuanian books but also newspapers and magazines was launched in DP (Displaced Persons) camps in Germany. This kind of press was named by Lithuanian authorities as weapon of hostile ideology. Since the release of very first publications the Lithuanian exile press was under watchful supervision of the soviet ideological and repressive institutions since it served as a main source reflecting the life and activities of emigrants or so called people enemies. Meanwhile the publications had been kept secret from the public.

Nearly 50 years of soviet ban on exile press can be compared with the Lithuanian press ban at the end of the 19th c. and at the beginning of the 20th c. pursued by Tzarist rule. It was only since the 1950s that emigrants' publications were stored in so called "special preservation" departments of the greatest libraries of Lithuania. Stricts directions for use restricted access to this kind of information. Meanwhile the staff of the Press and Information Department of the

Ministry of Foreign Affairs compiled and published exile press reviews in Lithuanian periodicals carrying their commentaries on the books and periodicals that were unaccessible to Lithuanian citizens. However, the reviews presented an extremely negative coverage of emigrant life. Irrespective of ideological bias of the reviews the public had an opportunity to get some information though distorted and ideologically committed.

Despite exceptionally strict measures taken on shipment control, withdrawal of books from parcels from abroad and also confiscation of books from comers since the 1950s some Lithuanian exile publications occurred in private collections. This article deals with the illegal ways of the exile press to find their way into Lithuania. Based on the numerous evidence the article covers the dissemination of exile publications in society and their influence on their readers. The issue of Lithuanian emigration institutions' standpoint on relations with occupied Lithuania is also widely discussed. The article presents two different views. Some took up the position that any relations with the organizations in the occupied Lithuania are impossible. While others (organization "Santara-Šviesa" in particular, an active participant of which was the incumbent president of the Republic of Lithuania Valdas Adamkus, gave out a slogan "Face to Lithuania". "Santara-Šviesa" urged all the emigration organizations to extend official contacts with Lithuania through community "Tėviškė". The community, established by the soviet institutions for relations with nationals abroad, was under the stout control of the national security organizations and was commanded from Moscow. However, it was the only legal way contributing to communication between emigrants and people of culture in Lithuania.

Meanwhile much effort was made to disseminate emigrant publications in Lithuania in some other unofficial ways since the publications served as an open window to a free world in an occupied country. The main venue, which was called the beginning of cultural infiltration by emigrant representatives, was the journey of junior Lithuanian emigrant basketball players and the accompanying delegation to Lithuania during which particularly large numbers of emigrant publications were brought and distributed.

The Lithuanian exile press underwent a difficult way getting free from censorship and suppression. The restrictions and bans on exile press were lifted only in July 1989 and the date marks the end of press ban which lasted nearly five decades.